

Frihetens klassiker

Texter i urval av Mattias Bengtsson och Johan Norberg

© Timbro förlag 2003

ISBN 91-7566-404-6

www.timbro.se

info@timbro.se

Johan Norberg

Liberalismens historia

Liberalismen som sammanhållen ideologi uppstod som en reaktion mot den världsliga och andliga makten i renässansens och upplysningstidens Europa. På 1600-talet gjorde de katolska och protestantiska kyrkorna och furstarna anspråk på att styra människans tankar, samtidigt som Stuartarnas, Bourbonernas och Habsburgarnas absoluta kungamakt styrde hennes handlingar. Det väckte undersåtarnas begär efter frihet. De grupper som riskerade att utsättas för religionsförtryck eller aristokratin och hovets ekonomiska förtryck började kämpa för minoriteters rätt till frihet.

Reformationens syfte var att skapa en ny homogen kristenhet utan utrymme för fritänkare. De misslyckades, och resultatet blev en djup konflikt som å ena sidan ledde till blodiga krig, men som å den andra ökade möjligheterna att tänka utanför traditionerna. Det traditionella argumentet för religiös enhet var att en mångfald av trosföreställningar skulle skapa kaos och moralisk upplösning. Nu visade religionskrigen att det tvärtom var kampen för enhet som skapade kaos och blodsutgjutelse.

Liberalismen föddes som ett svar på frågan hur man ska lösa konflikter: med tolerans och individuella rättigheter. Man kan leva i fred med varandra trots att man har olika uppfattningar, menade föregångare som Erasmus av Rotterdam. Och det var inte svårt att generalisera den slutsatsen. Man kan leva i fred med varandra även om man lever på olika vis och gör olika val. Människor ska få leva som de vill så länge de inte inskränker andras lika frihet, blev den liberala portalparagrafen. Då hade kungen inte sin makt av Guds nåde, utan av folkets. Staten fanns till för att skydda människor från förtryck och angrepp, inte för att ge vissa fördelar framför andra eller att tvinga människor att leva på ett särskilt sätt.

De mest avancerade idéerna uppstod i 1500-talets Spanien, som var seklets supermakt, och som en tidigare muslimsk del av Europa hade landet en mångfald av idékällor att ösa ur. Störst betydelse hade en krets skolastiker vid universitetet i Salamanca, som under den briljante Francisco de Vitoria var världsledande. Salamancaskolan utgjordes av personer med skilda uppfattningar och inriktningar, men på olika vis vidareutvecklade de alla aristoteliska förnuftstankar som Thomas av Aquino på 1200-talet hade fört in i katolicismen. På en rad områden introducerade de idéer som, långt senare, kom att utgöra liberalismen. Kanske för första gången framträdde här systematiskt idén om mänskliga rättigheter, i argumentationen mot den spanska koloniseringen av Sydamerika och förslavandet av indianerna. Ett motstånd som fick sin mest klassiska formulering i Las Casas verk, och som tvingade fram moderation från de spanska kolonisatörerna. Flera av tänkarna försvarade den fria viljan och kopplade den till rätten att utöva den. Francisco Suárez menade att folket hade den politiska makten och att kungen bara

förvaltade den. Om han svek folkets rättigheter blev han en tyrann, som folket hade rätt att göra uppror emot. Samtidigt utvecklade Salamancaskolan i polemik mot kyrkliga auktoriteter en tidig ekonomisk liberalism med försvar för bl a kapitalets rörlighet, kontraktsfrihet och lån mot ränta. Medan andra kristna menade att det fanns ett objektiva "rättvist pris", som staten borde diktera, förklarade Salamancaskolan att det rättvisa priset måste vara ett resultat av förhandlingar på en fri marknad.

Dessa tankar var mycket inflytelserika, bl a i Holland som 1581 gjorde uppror mot Spanien på grund av motvilja mot inkquisition och ekonomisk utsugning. Holland blev en kommersialismens och toleransens frizon i Europa, dit förföljda från andra länder flydde. Genom att det samtidigt blev den ledande ekonomiska makten föll många argument om att mångfald och öppenhet skulle ge svaghet och kaos. I Holland framförde Salamancainspirerade tänkare som Spinoza idén om tanke- och yttrandefrihet, och Hugo Grotius lade med sin teori om sekulariserad naturrätt grunden för folkrätt och krigets lagar. Det var emellertid i England som liberalismen som idé föddes. Religionsfrågan ledde till svåra konflikter och jakt på oliktankande, och individer som poeten John Milton framförde argument för religions- och pressfrihet. Samtidigt fanns en utbredd motvilja mot den ekonomiska utsugning som Stuartarnas monopol, skatter och tullar medförde. Dessa båda frågor stod i centrum i kampen mellan det mer liberala och puritanskt dominerade parlamentet och Stuartkungen Charles I, som ansåg sig vara tillsatt av Guds nåde och krävde en enhetlig religion med katolska drag. När kungen upplöste parlamentet exploderade England i inbördeskrig.

Under 1640-talets strider uppstod det första liberala partiet, The Levellers. De kallades utjämna, levellers, eftersom de ville avskaffa alla medfödda privilegier och all diskriminering – meriter skulle ersätta börd som det avgörande för en persons position i samhället. England skulle inte skilja på hög och låg, utan vara "a group of equal individuals". The Levellers bestod av den puritanska medelklassen som motsatte sig den absoluta kungamakten och slogs för individens frihet, demokrati, rättssäkerhet, religionsfrihet och ekonomisk frihet. De använde sig av argument som hade utvecklats inom Salamancaskolan: Varje människa äger sig själv, och har rätt att leva i frihet. Om kungen kränker den friheten, ska han avsättas.

Inbördeskriget slutade med att kungen halshöggs, men följden blev bara en ny diktatur, och så småningom återkom Stuartarna. The Levellers tillintetgjordes i maktkamperna, men de efterträddes av ett långlivat parti, som av de konservativa föraktfullt kallades whigs, vilket var ett skotskt öknamn för häst- och boskapstjuvar och användes som namn på skotska rebeller mot kronan. En återkommande tanke var en arkaisk dröm om en ursprunglig konstitution, ett frihetligt, traditionellt England som man önskade sig tillbaka till. Kornet av sanning i historieskrivningen var att den engelske kungen Johan utan land redan år 1215 hade tvingats underteckna *Magna Carta*, där han förband sig att inte styra enväldigt utan själv var tvungen att lyda lagen och i synnerhet värna adelns rättssäkerhet. Den engelska common law-traditionen med en spontant framvuxen lagstiftning gjorde att lagarna inte blev

ett verktyg för makten utan en begränsning av den. På 1600-talet befarade whigs att kungamakten var ute efter att rasera dessa lagar.

The Levellers idéer vidareutvecklades i slutet av århundradet av den ledande whigtänkaren John Locke, den filosof som med rätta har kallats liberalismens fader. Hans *Two treatises of government*, med årtal 1690 på försättsbladet, är en klassiker med en integrerad förklaring av människans behov, hur vi förvärvar rättmätig egendom och hur politiken bör se ut. Till formen var det The Levellers argument som återkom, men Locke utvecklade dem substantiellt och lade därmed grunden för liberalismens politiska filosofi. Locke menar att människans mål är självbevarelse, om hon inte överlever kan hon inte göra någonting, kan inte uppnå lycka. Men för att överleva måste människan agera, hon måste använda sitt förnuft och besluta hur hon skapar sig en tillvaro som är så bra som möjligt. Hon måste ha möjlighet att arbeta i samverkan med jordens resurser och därmed skapa äganderätter. Det kan hon inte göra om hon är underkastad andra människors diktat. Om hon ska kunna leva gott måste hon alltså skyddas från tvång och våld. Locke formulerar det som att vi alla har rätt till "liv, frihet och egendom" – ingen har rätt att använda våld eller tvång mot någon annan, annat än i självförsvar.

Locke menade att dessa naturliga rättigheter var en "evig lag för alla människor, lagstiftare såväl som andra". Han förnekade därmed att makten var given av Gud. Det primära är i stället samhället, och Locke hade en optimistisk bild av att människor i ett tänkt naturtillstånd, utan lag och stat, skulle kunna leva i relativ fred och välfärd. Staten införs endast för att människor behöver en nattvaktarstat som kan garantera dessa fri- och rättigheter, men som i övrigt låter oss vara i fred. Vi kan inte ge staten rätt att kränka äganderätten eller förtrycka olikstänkande, för "ingen kan överföra mer makt till någon annan än han själv har". Om kungen kränker våra rättigheter har människor rätt att göra uppror och skapa en ny, liberalare statsmakt. Locke skrev denna bok under landsflykt i Holland cirka tio år före publiceringen, för att legitimera en kommande revolution mot Stuartarna. "The Glorious Revolution" 1688 gav honom rätt, och han kunde då återvända och publicera sina verk. Kung James II avsattes och i stället erbjöds Vilhelm av Oranien från Holland tronen under förutsättning att han accepterade *The Bill of Rights* – det var så nära man kunde komma den liberala idén att folket självt tillsätter de styrande för att skydda sina friheter. Som en konsekvens av parlamentets växande inflytande ökade toleransen mot religiösa avvikare och England liberaliserades steg för steg.

Franska upplysningstänkare som Voltaire och Montesquieu såg England som en förebild, och lånade många av idéerna om maktdelning och begränsad statsmakt. På kontinenten var det kungliga och särskilt det kyrkliga förtrycket starkare, så motreaktionen blev på flera sätt mer radikal. Den kontinentala liberalismen blev t ex mer uttalat fientlig mot religion och kunde ibland t o m tumma på religionsfriheten för att tygla dem man såg som mystiker och fanatiker. Den kontinentala liberalismen var också mer avvisande mot traditioner, eftersom de inte likt britterna kunde bygga resonemangen på

föreställningen om en frihetlig historia. Ludvig XIV:s planhushållning i Frankrike gjorde att de frön till ekonomisk liberalism som fanns hos engelska whigs, blommade ut i radikala laissez-faire-idéer i slutet av 1600-talet. Som alternativ till den hårdföra ekonomiska kontrollen pekade tidiga franska ekonomer och filosofer på att det finns en spontan ordning i ett samhälle, där människor frivilligt idkar utbyte och produktion. Tvång och regleringar sätter denna ordning ur spel och skapar i stället utsugning, över- och underskott och bör därför ersättas med fri företagsamhet och handel. Mycket inflytelserik blev en grupp ekonomer som kallades fysiokraterna. Från mitten av 1700-talet gjorde de, med företrädare som Quesnay och Turgot, upp med den gamla reglerande, ”merkantilistiska” tull- och regleringspolitiken och förklarade att samhället mår bäst av att staten låter näringarna blomstra i fred. Fysiokraterna hade idéer som i dag framstår som märkliga – bl a trodde de att jordbruket var den enda skapande näringen – men deras pedagogiska förklaringar av varför en fri ekonomi ger utveckling och välbefinnande spreds i hela Europa.

Kretsen kring fysiokraterna myntade också begreppet *laissez-faire* med berättelsen om ett möte hos Ludvig XIV:s merkantilistiske, regleringsvänlige finansminister Colbert. Denne ska ha frågat de församlade affärsmännen vad han kunde göra för dem för att ekonomin och handeln skulle stärkas. Den liberale företagaren Legendre ska då ha svarat lakoniskt: ”Laissez-nous-faire” (ung ”låt oss vara i fred”). Laissez-faire blev därefter ett populärt internationellt slagord för tolerans, fri marknad och begränsad statsmakt. I Sverige inspirerades den österbottniske prästen Anders Chydenius av de fysiokratiska idéerna. Han blev därefter den förste svensk som, bl a som riksdagsman, kämpade för ett konsekvent liberalt program. Redan före Adam Smith skrev han om den självreglerande marknaden och verkade för frihandel, och han kämpade mot förtrycket av tjänstefolk och fattiga. Chydenius var mannen som 1766 drev igenom Sveriges första tryckfrihetsförordning och religionsfrihetsförordningen 1781.

Men det är den skotske moralfilosofen Adam Smith som formulerade dessa idéer på det mest inflytelserika sättet. 1776 publicerade han *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*, som både rivstartade den nationalekonomiska vetenskapen och som gjorde den ekonomiska liberalismen till dess överideologi. Smith, som byggde sina idéer på tankar från de franska ekonomerna och den skotska upplysningen (Mandeville, Ferguson, Hume, Hutcheson), förklarade att frivilliga utbyten bara äger rum om båda parter tycker sig tjäna på det, och ansåg att staten skulle låta ekonomin vara i fred. Om den gjorde det och bara upprätthöll det liberala regelverket skulle alla tjäna på att folk eftersträvade vinst – det leder ju ”som av en osynlig hand” till fördelar för andra, t ex att de blir erbjudna billiga och bra produkter. Det revolutionerande i denna tanke är att människor inte är varandras fiender, vi är inte hot mot varandra som alltid måste kontrolleras. Tvärtom gynnar vi andra människor genom att agera i eget intresse. När Smith populariserade denna tanke på bred front gjorde det att individens frihet för första gången inte betraktades som ett hot mot andra, utan som en tillgång. Med detta följde en framstegstanke. Världen kommer att bli bättre, människor kommer att bli allt

rikare och fattigdomsproblemet kommer att lösas. I en fri kapitalism uppstår en avancerad arbetsdelning – även internationellt genom frihandel – som ger stor effektivitet, vilket alla tjänar på. Alla gör det de gör bäst och kan byta till sig det de behöver från andra.

Smith fick inflytelserika lärjungar i klassiska ekonomer som David Ricardo, Jean-Baptiste Say, Nassau Senior och James och John Stuart Mill. Den ekonomiska liberalismen var nu mer utvecklad än någonsin, och Adam Smith lästes i breda kretsar. Flera europeiska länder, främst England, började frigöra sina ekonomier. Feodalismen, som innebar att bönderna slavade för den privilegierade aristokratin, undergrävdes. Jordbruken började privatiseras och bönderna fick nu behålla resultatet av sina insatser. Det ledde till ny teknik och bättre odlingsmetoder, och livsmedelsproduktionen ökade snabbt. Monopol och skråväsende ersattes med näringsfrihet och konkurrens. Allt mer av industriproduktion skedde på avreglerade områden. Fabrikerna, arbetsdelningen och den nya tekniken tilläts få stort genomslag och ökade produktionen och rikedomen mycket snabbt. Den industriella revolutionen var snart ett faktum – med en aldrig tidigare skådad välförbättring för hela folket. Svältproblemet, som alltid plågat människan, skulle snart vara ur världen i de moderna europeiska länderna. Industrialismen möjliggjorde också framväxten av en bildad medelklass, som blev en naturlig allierad till liberalismen, eftersom de hade idéer som de trodde på och kapital att placera, men som hindrades från att förverkliga detta av den gamla överheten.

I mitten av 1700-talet fanns både den moraliska förklaringen till varför friheten är riktig och teorier som visade att den skulle lyfta folket ur fattigdom. Inte minst spred sig dessa tankar i kolonierna i Amerika, där många inspirerades av Lockes läror och av radikala whig-pamfletter, som t ex 1730-talets "Cato's Letters" och Thomas Paines passionerade agitation en generation senare. Resultatet blev en liberal medvetenhet. Amerikanerna ville inte längre leva under den brittiske kungen, utsugna av tullar och skatter, utan ville kontrollera staten själva och behålla vad de producerade. 1776, samma år som Adam Smith skrev sitt magnum opus, utbröt den amerikanska revolutionen. Den klassiska självständighetsdeklarationen, författad av den liberale politikern och tänkaren Thomas Jefferson, inspirerades starkt av Locke. Den slog fast att människan hade medfödda rättigheter: "among these are life, liberty and the pursuit of happiness" – och statens uppgift är att skydda dem. Om den inte gjorde det var det rätt att göra revolt. Statsmaktens roll i Amerika begränsades kraftigt, och de verkliga liberalerna kämpade också för att avskaffa slaveriet, som européerna hade infört i Amerika. Det skulle ta ytterligare många år av strid, men grunden lades av den självständighetsdeklaration som slog fast att alla människor är födda med lika rättigheter. Den utbredda friheten i Amerika gjorde att de fattiga kolonierna genomgick en rask utveckling och blev en tillflyktsort för förföljda från Europa, inte minst Sverige.

Revolutionen gjorde att Amerika snart övertog rollen som den internationella liberala förebilden från England. Här bevisades i praktiken att det gick att skapa ordning och framsteg utan kungar, aristokrati

och dirigerad ekonomi. 1787 utarbetades den amerikanska konstitutionen i Philadelphia. Den ledande roll som Jeffersons kompanjon James Madison intog under förhandlingarna bidrog till att det blev en blandning av Lockes rättighetsresonemang och Montesquieus maktodelningsidéer. Konventionsarbetet, där folkets företrädare resonerade om hur man skulle begränsa och balansera de politiska makterna för att skydda friheten, liknade de samhällskontrakt som liberala filosofer mest sett som tankeexperiment. Det var, med Jeffersons ord, ett tecken på att människor kunde styras av förnuft och sanning, i stället för tvång och kontroll. Allt fler anslöt sig till idén om det liberala samhället, och tyska filosofer som Humboldt och Kant utvecklade tanken på mänskliga rättigheter och hur de förutsätter en minimal stat. En poet som Friedrich von Schiller skildrade frihetsidéerna i diktens form. Men trots att de liberala tänkarna låg långt före sin tid glömde de nästan alla bort hälften av mänskligheten. Få av dem vågade ifrågasätta kvinnornas underordnade ställning. Den första som på allvar gjorde det var engelskan Mary Wollstonecraft i sitt dramatiska verk, *A vindication of the rights of woman* från 1792. Hon menade att exakt samma resonemang gällde för kvinnor som för män – förnuftsvarerter behöver frihet, och bör ha lika rättigheter. Kravet på jämställdhet mellan könen blev därefter en av de mest centrala delarna i det liberala programmet, effektivt utvecklat bl a av Mill och Spencer.

1789 blev det revolution även i Frankrike mot den absoluta monarkin. Denna gång var resultatet inte lika inspirerande. Den gängse liberala tolkningen av skeendet, framfördes av Germaine (Mme) de Staël, en centralfigur i Frankrikes frihetliga oppositionskretsar. Hon menade att det egentligen var två revolutioner. Den första var en god revolution utförd av liberala element som, inspirerade av Locke och amerikanerna, utnyttjade makten till att skapa ett konstitutionellt styre och riva de feodala strukturerna. Men 1793 gjorde de s k jakobinerna en andra revolution. De var inspirerade av Rousseaus tankar, som kan tolkas i socialistisk och statsvänlig riktning. De ville inte begränsa staten, utan i stället skapa en ny jämlikhet med våld. Under Robespierres ledning skapade de ett kortlivat skräckvälde, där inte bara adelsmän utan också liberaler och vanligt folk halshöggs. Lika viktig som den amerikanska revolutionen var för att inge liberalerna optimism var den franska revolutionen i att förse dem med ett stråk av pessimism. Det blev uppenbart att folket inte alltid var upplyst och att majoritetsmakt inte alltid innebar frihet för minoriteten och individen. För franska 1800-talsliberaler som Constant och Tocqueville, och brittiska som Spencer och Mill, blev ett av de viktigaste budskapen att det inte bara var kungarnas makt som måste begränsas, utan även parlamentets. Även om dessa liberaler arbetade för politisk demokratisering menade de, att det viktigaste inte var i vems händer makten låg utan att makten var begränsad. För den som blir förtryckt spelar det ingen roll om förtryckaren är en kung eller en folkmajoritet. Denna skepsis minskade inte när det mot mitten av 1800-talet började visa sig att arbetarklassen lockades av socialismen.

1800-talet har många gånger kallats liberalismens århundrade. Det var också det århundrade då begreppet liberalism (av lat *liber*, fri) började användas systematiskt. Redan i slutet av 1700-talet användes ordet av *laissez-faire*-ekonomerna, som använde det för att beteckna ett fritt, generöst system

där staten lät folk och marknader vara i fred. Stor spridning fick termen genom Smiths *The wealth of nations*, där han använde formuleringar som ”the liberal plan of equality, liberty and justice”. Bland annat användes beteckningen av många av de svenska upprorsmän som störtade kung Gustav IV Adolf 1809, och införde en konstitution med maktindelning och lade grunden för det liberala systemskiftet i Sverige. I Spanien togs termen i systematiskt bruk av en rörelse för första gången, när de frihetliga ”liberales” kämpade mot kungamaktens försvarare, ”serviles”. Liberales drev fram och försvarade den grundlag som antogs 1812 av ett parlament som sammankallats i det av fransmännen belägrade Cadiz. Konstitutionen, som avskaffade inkquisitionen, begränsade kungamakten och skyddade pressfrihet och äganderätt, var en liberal milstolpe. Napoleontidens envælde började ersättas med demokratisering. När de engelska whigs utökades med radikaler för laissez-faire och demokrati började även detta parti kallas liberalt.

Efter Napoleons brutala erövringskrig började praktiskt taget alla europeiska stater avskaffa bördsprivilegier, minska inblandningen i ekonomin, öppna gränserna, öka yttrandefriheten och minska religionsförtrycket. En uråldrig frihetskamp avgick med seger 1833 då människorättskämpar och klassiska ekonomer lyckades driva fram ett avskaffande av slaveriet i hela det brittiska imperiet, och länder som Frankrike och Spanien följde efter och frigav slaverna. Den 1 februari 1865, efter ett blodigt inbördeskrig, undertecknade Lincoln det 13:e tillägget till den amerikanska konstitutionen, vilket innebar slaveriets avskaffande i USA. Samtidigt växte sakta men säkert kvinnors rättigheter att äga, arbeta, ärva och leva sitt liv på sina egna villkor. På de olika kontinenterna skedde en demokratisk utveckling, där folket fick mer makt över parlamenten och parlamentet ökat inflytande i politiken. Konstitutioner antogs som garanterade individers rättigheter och statens begränsning. Thomas Babington Macaulay, en ledande brittisk whigpolitiker som egentligen ville att Indien skulle bli självständigt, fick i uppgift att ge landet en enhetlig lagstiftning. Han använde tillfället till att 1837 ge Indien likhet inför lagen oberoende av ras, ge kvinnor rättigheter och avskaffa censuren och kvarlevorna av slaveri.

I England spreds laissez-faire-tankarna under tidigt 1800-tal vidare av den utilitaristiske filosofen Jeremy Bentham och hans anhängare. Utilitaristerna hade inget till övers för Lockes idéer om naturgivna rättigheter, utan hade ett mycket praktiskt förhållningssätt till politiken. De lagar och friheter som leder till största möjliga lycka var de enda rimliga. Men i och med att utilitaristerna ansåg att människor i allmänhet visste sitt eget bästa bättre än en korrupt byråkrati, blev de starka förespråkare för fria marknader och individuell frihet. Idéerna populariserades av den framgångsrika författarinnan Harriet Martineau, som kombinerade nationalekonomi med kamp för kvinnors rättigheter. Hennes pedagogiska romaner, som hade budskapet att laissez-faire var den bästa politiken, lästes med behållning av statsöverhuvuden i flera europeiska länder. En krets som blev än mer betydelsefull i mitten av 1800-talet var de så kallade manchesterliberalerna – uppkallade efter den industristad de kom ifrån – med företagare som Richard Cobden och John Bright i spetsen.

Tillsammans med de brittiska arbetarföreningarna kämpade de för demokrati och laissez-faire genom pamfletter, föredrag och genom att rösta fram egna kandidater till parlamentet – whigpartiet ansåg de vara alltför försiktigt. Framför allt slogs manchesterliberalerna, i Smiths efterföljd men mer radikalt, emot alla former av kolonialism och imperialism och för frihandel. Genom sin förening ”Anti-Corn Law League” uppnådde de 1846 en legendarisk seger, då de lyckades tvinga regeringen att avskaffa de spannmålstullar som tvingade folket att subventionera de aristokratiska markägarna med dyrt bröd, tullar som gav upphov till hunger i Irland som riskerade att sprida sig.

Denna viktiga reform och dess politiska konsekvenser gjorde det möjligt för den liberale premiärministern William Gladstone att dominera brittisk politik under flera decennier, under devisen ”Fred, sparsamhet, reform”. Gladstone inspirerades av den katolske liberalen lord Acton. Gladstones vilja att nationellt som internationellt ständigt begränsa statsmakten, kan ses som ett sätt att göra något konstruktivt av lord Actons insikt att all makt korrumpas. Under Gladstones ledning demokratiserades landet, samtidigt som 95 procent av tullarna avskaffades och inkomstskatten minskades med nästan nio tiondelar. 1870 hade England, då världens mest utvecklade ekonomi, statsutgifter kring 5 procent av BNP. Centralstatens egentliga verksamhet begränsade sig till postverket och produktion av krigsmateriel. Hela Inrikesdepartementet hade endast 33 heltidsanställda tjänstemän.

Frihandeln var den fråga där manchesterliberalernas många åsikter sammanföll allra tydligast. Det handlade om individens frihet och om ekonomisk tillväxt, samtidigt som det välte det gamla aristokratiska etablissemang över ända. Dessutom var det enligt dem ett sätt att skapa fredliga, internationella kontakter, som de hoppades skulle leda till förståelse och minska krigsriskerna. Kring manchesterliberalerna uppstod en bred europeisk freds- och frihandelsrörelse, vars idéer torgfördes av den vid den tiden grundade tidskriften *The Economist*. John Prince Smith samlade de tyska frihandlarna, vilket starkt bidrog till att de tyska småstaternas tullunion från 1834 innebar verkligt fri rörlighet och fri handel. I Frankrike leddes frihandelsrörelsen av den radikale liberala ekonomen Frédéric Bastiat, som blandade naturrätt och harmonieekonomi i en oöverträffad pedagogisk och humoristisk argumentation för att olika klasser och grupper egentligen hade samma intresse av en liberal ekonomi och minimal stat.

Den största triumfen för rörelsen var 1860 års frihandelsavtal mellan Frankrike och England, som drevs fram av Cobden och Bastiats lärjunge Michel Chevalier. Land efter land i Europa anslöt sig till avtalet och en frihandelsväg formligen sköljde över kontinenten. Trots vissa bakslag ökade handelsutbytet ständigt därefter, vilket möjliggjorde Europas välståndsexplosion.

Manchesterliberalerna och Bastiat inspirerade svenska liberaler som redaktören för *Aftonbladet*, Lars Johan Hierta, och den svenske finansministern J A Gripenstedt. De lyckades avskaffa privilegier,

införa näringsfrihet och ansluta Sverige till det europeiska frihandelsavtalet – vilket lade grunden för Sveriges industrialisering och hundra år av tillväxt.

Mot slutet av 1800-talet hade liberalismens idéer befriat stora delar av Europa från förtryck och fattigdom. Statskyrkorna upplöstes och censuren avskaffades. Slaveriet och bördsprivilegierna var på väg att bli ett minne blott. Till och med i de ottomanska och ryska rikena, som uppfattades som sällsynt despotiska, skedde reformer och slaveriet och livegenskapen avskaffades. Den industriella revolutionen gjorde att det stora folkflertalet för första gången i världshistorien höll på att ta sig ur den extrema misären, när de för första gången fick friheten att agera efter eget huvud och leva på sitt eget sätt. När bojorna äntligen lossades kunde kreativiteten blomstra.

Men samtidigt började den tidigare så livskraftiga liberala rörelsen att vackla. Det gamla konservativa hotet hade kompletterats med det socialistiska. Och båda dessa ideologier gjorde upp med sina gamla förlegade drömmar om samhällen utan industri och teknik. De lånade nu i stället mycket av den liberala tro på framtiden och vetenskapen som tidigare gjort liberalismen populär. Men de blundade för kopplingen mellan denna utveckling och individens frihet. De ville åtnjuta det välstånd och de framsteg som den liberala epoken möjliggjorde, utan att respektera den frihet som var deras förutsättning. De menade att de skulle kunna förvalta framstegen, men ändå återskapa den gemenskap och förutsägbarhet som liberalismen antogs ha slagit sönder. Liberalismen har gjort sin plikt, liberalismen kan gå, tycktes vara deras uppfattning. Karl Marx målade upp en visionär framtid med rikedom, teknik och frihet men där kapitalismen, som hade givit utrymme åt allt detta, var avskaffad. Vetenskapens framsteg gav många intrycket att även människor skulle kunna styras vetenskapligt, politikerna skulle bli ingenjörer. De nya idérörelser som fångade de intellektuella intressen, fabianerna i England, de konservativa "katedersocialisterna" i Tyskland och de progressiva i USA, hade olika uppfattningar om vilka problem som fanns i världen, men de hade det gemensamt att de ansåg att staten skulle lösa dem genom att expandera sitt verksamhetsområde.

Starka koalitioner, som tidigare hade stött friheten, började efter de stora reformerna luckras upp när olika gruppers intressen kolliderade med varandra. Företagare som väl fått sin frihet att producera började kräva tullskydd och privilegier, en medelklass som just fått sin yttrandefrihet och rösträtt tyckte inte att det var lika viktigt att ge samma rättigheter till de fattigare. En framväxande arbetarklass reagerade mot detta klassförtryck och krävde inte längre lika frihet, utan egendomsomfördelning och planhushållning. Socialismen ersatte liberalismen som arbetarnas ideologi. Samtidigt ledde den grymma kampen om kolonier, och enandet av nationer som Tyskland och Italien, till ökad fiendtlighet mellan nationerna. Grundat på vantolkningar av den darwinistiska vetenskapen växte nationalistiska rörelser fram som satte geografi och historia över individen.

Liberalismen började sakta förändras inifrån under trycket från olika yttre krafter. När liberaler måste konkurrera med socialister om arbetarklassen blev resultatet en socialliberalism som behöll tron på

demokrati och personlig frihet, men godtog ökad politisk makt över ekonomin, t ex när det gäller omfördelning. Socialliberalismen började utvecklas med Benthams utilitarism. Tidigare liberaler, som Adam Smith, hade också använt nyttoargument för friheten, men de använde dem för att bekräfta sin människosyn och sina principer om det goda samhället. De var anhängare av ett liberalt system som generellt gav människor möjlighet att skapa en bättre tillvaro, men om friheten i ett enskilt fall hade minskat nyttan hade det inte oröat dem nämnvärt. Bentham och hans lärjungar gjorde i stället nyttan till det enda kriteriet för politiken. Om man kunde visa att en enskild åtgärd gav mer lycka än alternativet, var det alltså rätt åtgärd. Det var en skenbart vetenskaplig metod, men blev i själva verket ett grundskott mot idén om okränkbara mänskliga rättigheter. Bentham sade rent ut att han struntade i om människor behandlades som maskiner – bara de var mer lyckliga som maskiner än som människor, ett uttalande som hade varit fullkomligt omöjligt för varje liberal i den klassiska traditionen. Bentham öppnade också för en ny form av social ingenjörskonst, där detaljerade planer över hur fängelser och skolor med hjälp av övervakning och indoktrinering skulle skapa bättre människor.

Dessutom uppstod det ödesdigra kunskapsproblem när den utilitaristiska metoden föll i orätta händer. Fördelarna med ett bidrag eller en tull är t ex koncentrerade till en viss grupp och syns omedelbart, medan kostnaden drabbar alla på lång sikt. Kapitalismen medför en ständig uppgradering av metoder och produkter som i längden gör hela samhället rikare, men som på kort sikt syns mest i att de gamla fabrikerna läggs ned. Det är därför vi behöver principer som integrerar vår kunskap om t ex historia och ekonomi, för att hjälpa oss att ta ställning till politiska förslag. Om man bara tar ställning till vad som ser ut att fungera i varje enskilt fall, kan det se ut som om det alltid är fördelaktigt med statliga ingrepp. Resultatet blev 1900-talets ständigt växande statsapparat. Liberalernas framgångsrika arbete för att minska inkompetens och slöseri i byråkratin spelade paradoxalt nog denna utveckling i händerna. När staten plötsligt såg ut att vara effektiv och inte dominerad av en liten elit, vågade människor anförtro den fler uppgifter.

En av de största liberalerna, John Stuart Mill, var betydligt mer humanistisk än Bentham i sin utilitarism. Men den fick honom ändå att bortse från det principiella behovet av frihet i den ekonomiska sfären. I *The principles of political economy* gör han en distinktion som går ut på att produktionen måste vara fri från statlig kontroll, men att fördelningen av resultatet kan avgöras politiskt. Denna uppdelning stred mot den ursprungliga liberala idén att produktion är fördelning – den som skapar har rätt till frukterna av sitt arbete, och varje annat system kommer i längden att hota produktionen. Mill själv betraktade sig även mot slutet av sitt liv som anhängare av laissez-faire, men han inspirerade socialliberaler som L T Hobhouse och T H Green, som öppnade dörren mot socialdemokratiska idéer om omfördelning och regleringsiver. Där de liberala tidigare tänkt i grundläggande termer om vilka förutsättningar som ger vilka resultat, fokuserade man nu bara på resultatet – och ville gärna lagstifta fram dem. Där man tidigare ansåg att ökad produktion skulle ge

ökad rikedom, ville man nu ta genvägen till ökad rikedom med hjälp av politik – genom att ta från produktionen!

Mill gav också uttryck för nationalistiska idéer som kan förvåna många nutida läsare. Men faktum var att nationalliberalismen var den andra i raden av starka ”prefixliberalismer”, som mot slutet av 1800-talet började undergräva den klassiska liberalismen. Vissa menade som Mill att det inte var möjligt att upprätthålla frihetens institutioner om folket inte var homogent och av samma nationalitet. Andra kände stor sympati med de folk som stred för frigörelse från ryssar och ottomaner, i synnerhet som dessa nationella befrielseörelser ofta stod för ett liberalt program i övrigt. De italienska och tyska liberalerna såg nationsbygget som ett sätt att uppnå fri rörlighet och konstitutionellt styre. Det ledde emellertid till svåra kompromisser när nationalstaten utvecklades i illiberal riktning, som t ex i Bismarcks Tyskland. Det klassiskt liberala partiet splittrades och en grupp bildade i stället ”Nationalliberala partiet”, som stödde Bismarcks enhetssträvanden i utbyte mot att han accepterade näringsfrihet och frihandel. Även om det fanns modiga liberaler som gjorde motstånd, som Eugen Richter, fanns det ingen bred liberal kraft som kunde lägga hinder i vägen när Bismarck under 1870-talets slut anammade censur, militarism, protektionism och socialstat – vilket blev början på slutet för det liberala Europa.

Vissa liberaler utvecklades i nationalistisk riktning och började stödja sina egna staters imperialistiska politik, även om den kränkte människor i andra länder, och skapade centralisering i hemlandet. I England, där liberalerna alltid hållit emot de konservativas aggressiva internationella politik, och där Gladstone försökt ge Irland självstyre, började delar av partiet förespråka ”liberal imperialism”. En sen gammalliberal som Herbert Spencer, som avskydde kolonialism och nationalism, tvingades mot slutet av 1800-talet konstatera att den frihet man vunnit höll på att gå förlorad. Staterna började växa sig mäktiga igen, tvång sågs återigen som ett legitimt medel, gränserna stängdes för människor och varor och krigets vindar började vira. Spencer varnade för en ”åter-barbarisering”, när industrialismens samhälle (där människor skapar och byter värden) ersattes med militarismens samhälle (där man förstör och stjälar värden). Och han var rädd att ingen skulle protestera, därför att de flesta som nu kallade sig liberala egentligen bara var ”tories av ett nytt slag”.

Spencer fick tyvärr rätt. Efter hundra år av relativ fred i Europa inleddes 1900-talet med det blodigaste kriget dittills och som följdes av ännu ett. Handelsutbytet begränsades och människor tvingades återigen visa pass för att komma över nationsgränserna. I alla länder blev regeringarna mer repressiva. I Ryssland tog kommunisterna makten, och i Centraleuropa dök det upp fascistiska och nationalsocialistiska stater. Åter-barbariseringen var ett faktum. De flesta intellektuella i Västerlandet ansåg att tiden var ute för 1800-talets samhälle och såg med nyfikenhet och intresse på de nya totalitära staterna som försökte utplåna individen för kollektivets skull. För många framstod det som om den italienske diktatorn Mussolini skulle få rätt när han, i sin artikel om fascism i den italienska

encyklopedin från 1932, entusiastiskt skrev: ”Om 1800-talet var individualismens århundrade kan vi förvänta oss att det här kommer att bli kollektivismens århundrade, och därmed statens århundrade.”

Den politiska debatten stod nu främst mellan konservativa och socialister, som bara skilde sig åt genom att vilja styra individens liv på olika sätt. De liberala partier som överlevde blev försiktiga och måttfulla, många ansåg att man borde rädda det som räddas kunde. De flesta övergick till en vag form av socialliberalism, som pressades hårt av de andra ideologierna. Den interventionistiska ekonomen Keynes, som trodde att staten skulle kunna styra konjunkturerna, fick från 1930-talet och framåt ersätta den klassiska ekonomins visdomar till och med i USA och England. 1931 övergick även liberalismens ursprungsland England till protektionism och guldmynstfoten, som givit en internationell valuta, bröt slutligen samman. Även begreppet liberal började användas i en helt ny bemärkelse, när anhängare till president Franklin D Roosevelts centralistiska politik i USA började kalla sig liberala. ”Som en enastående om än oavsiktlig komplimang har fienderna till den fria företagsamheten bedömt det som klokt att lägga beslag på deras etikett”, som ekonomen Joseph Schumpeter kommenterade tillvägagångssättet.

Men 1942, mitt under det mörka andra världskriget, skrev den svenske liberalen Torgny Segerstedt att frihetens värde uppskattas först när det hotas på allvar, och att det första människorna skulle göra efter kriget var att ”kränga av sig tvångströjan”. Mycket riktigt började en liten, men på sikt oerhört inflytelserik krets blicka tillbaka på 1800-talets liberala lärdomar, och fundera över hur de skulle kunna återupprättas. Det kändes så mycket mer angeläget nu, när de totalitära staternas återinförande av krig, slaveri och totalt centralstyre i Europas hjärta tydligt visat vad alternativet var.

En liberal idétradition som aldrig dött var den österrikiska skolan inom nationalekonomi, med företrädare som Carl Menger och Eugen Böhm von Bawerk. De betonade hur marknaden decentraliserar och spontant skapar en långt mer avancerad samordning än staten någonsin kan göra med centrala beslut. Ludwig von Mises, som flydde till USA undan nazismen, hade redan på 1920-talet utnyttjat dessa teorier till att visa att socialismen inte fungerade som ekonomiskt system. Hans lärjunge, Friedrich Hayek, som alltid betraktade sig som ”old whig” undkom till England och fortsatte sedan även han till USA. Där återupprättade de båda den tradition som slagits sönder i Europa, och förklarade att både ett fritt samhälle och en fri marknad är nödvändiga för ett levande, skapande samhälle. De menade att det var statsplaneringen av ekonomin som hade möjliggjort och delvis skapat diktaturer i Europa. Hayek startade efter kriget det lilla sällskapet Mont Pèlerin Society, för att samla det fåtal liberala intellektuella som fortfarande fanns kvar, isolerade vid universitet runt om i världen. Det blev en livlina för den klassiska liberalismen. Bland de medverkande fanns Karl Popper som vältaligt försvarade ett öppet samhälle som inte styrs ovanifrån, och som förklarade hur den västerländska demokratin och yttrandefriheten var vårt hopp i kampen mot tyranniet. Där fanns också

forskare som Milton Friedman och James Buchanan som pånyttfödde en amerikansk tradition av ekonomisk liberalism och förklarade varför staten måste begränsas för att ge utrymme åt människan.

Om dessa tänkare återupplivade Adam Smiths idéer om spontan ordning och ett öppet samhälle, så fanns det också en annan krets som återupprättade Lockes rättighetstradition. Filosofen och författarinnan Ayn Rand flydde från Sovjetunionen till USA, där hon förbluffades över hur villiga amerikanerna verkade vara att överge friheter som varje annat folk bara kunde drömma om. Som en motvikt utarbetade hon en livsbejakande filosofi fokuserad på individens behov av förnuft och rätt till frihet. Snart förstärktes rättighetsidéerna av tänkare som Robert Nozick, Murray Rothbard och Tibor Machan. Samtidigt utvecklade filosofer som John Rawls och Ronald Dworkin socialliberala teorier, som förespråkade statliga ingrepp i ekonomin, men kämpade för den individuella friheten på andra områden.

Denna liberala renässans – ”nyliberalismen” – är inte begränsad till idéernas värld. Även om det finns undantag är trenden mot liberalisering tydlig de senaste decennierna. De fascistiska diktaturerna föll, och mot slutet av 1900-talet föll även de kommunistiska diktaturerna, och Sovjetunionen upplöstes, inte på grund av yttre erövring, utan för att människor och ekonomier inte fungerar under tvång, som liberalerna hela tiden hade sagt. Allt fler länder på alla kontinenter har infört konstitutioner som garanterar medborgarna fri- och rättigheter. Relativistiska föreställningar om att människovärdet är olika stort, beroende på i vilken stat man lever, har fallit i vanrykte. Det senaste halvsekle har de utvecklade ekonomierna kämpat för att återupprätta den frihandel som gick förlorad i världskriget, inte minst för att de förstod kopplingen mellan handelskrig och verkliga krig. De liberala ekonomerna påverkade en generation politiker som på 1980-talet inledde privatiseringar och liberaliserade ekonomin. Reformerna, i kombination med kommunikationsrevolutionen, har möjliggjort en ny era av globalisering, som påminner om den som följde på 1800-talets frihandelsreformer.

Liksom för hundra år sedan tar alltså människor individuell frihet, tolerans och globalisering för givna. Återigen ser vi globalt att människor frigörs, att välståndet växer och att vetenskapliga framsteg görs. Om det är en uthållig trend beror på om vi denna gång kommer ihåg vad som gör det möjligt. Allt beror på det nytänkande som toleransen möjliggör, och den kreativitet som friheten öppnar för. Det kommer inte att råda brist på värtaliga agitatorer som kommer att garantera oss alla frihetens framsteg, men som lovar att kombinera dem med materiell jämlikhet, säkerhet, gemenskap och homogenitet. Vi kommer att få leva med de politiker och rörelser som vill åstadkomma det kortsiktigt förföriska, trots att det är det långsiktigt förödande. Eftersom människor har en fri vilja är den uråldriga kampen mellan frihet och kontroll aldrig uppgjord på förhand. Historiskt har den böljat fram och tillbaka beroende på enskilda individer och enskilda idéer. Det kommer den att fortsätta att göra.